

APIE GAMTOS IŠRADIMUS, JOS PERDARYMUS (IR AR NEREIKĖTŲ SUSTOTI?)  
ABOUT NATURE'S INVENTIONS AND TRANSFORMATIONS (SHOULD WE STOP?)

Mantas Antanas Davidavičius. *Gamtos išradėjai: Lietuvos ekosofijos transformacijos XX amžiuje*.  
Monografija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 174 p.

Pirmoji, daugelio laukta, Manto Antano Davidavičiaus monografija yra rimtas lietuviškos gamtosaugos filosofijos ir, galiausiai, ekosofijos integravimas į tarptautinį kontekstą. Tačiau integravimas ne vien parodant, kaip ir kiek aplinkosaugos ir, vėliau, ekosofijos raida atsispindėjo lietuvių filosofų teorijose ir gamtosaugos politikoje, bet, kas svarbiausia, tai padaryta atskleidžiant gana skaudžią Lietuvos specifiką: dar ir dar kartą pergalvojant, ką paveldime iš okupacijos laikų, kaip tą permąstome, transformuojame ir grįžtame į bendrą ekosofinės minties tėkmę. Nuo pirmosios, įžanginės, istorines prielaidas pristatančios dalies Lietuvos situacija patenka į autoriaus akiratį ir toliau iš jo nepradingsta.

Pirmoji knygos dalis yra ypač naudinga visiems, kam ekologija ar ypač ekosofija asocijuojasi su trumpalaikė intelektualų mada – vis dar galima sutikti įvairių sričių profesionalų, kurie laikosi būtent tokio požiūrio. Naudinga todėl, kad čia aplinkosaugos samprata, jos raida ir variantų išsiskyrimas – visa tai aiškinama pradedant nuo Renesanso laikų, nuosekliai parodant, kaip kuris laikmetis rūpinosi gamtine aplinka, neišleidžiant iš akių ir to, kaip tie procesai vyko ir mūsų regione.

Ši, pirmoji, ekosofijos kaip filosofijos krypties susiformavimui skirta knygos dalis verta dėmesio dėl kelių dalykų. Pirmiausia, dėl siekio paaiškinti, kaip ši mąstysena formavosi nuo seniausių laikų, nuo tada, kai žmogaus veikla (kultūra) tapo atskiru konceptu – tuo, kas nėra gamta (natūra). Kitaip sakant, nuo tada, kai gamtos ir žmogaus kūrybos sąvokos tapo atskiros ir neretai priešingos – būtent tada

žmogaus elgesio su gamta klausimas galėjo ir turėjo iškilti kaip atskira tematika. Be to, ši raida yra paraleliai stebima dviejose plotmėse – teorinėje ir praktinėje, suvokiant jų skirtingumą, bet taip pat atrandant ir ypač akcentuojant jų koreliaciją. VERTINGA ir tai, kad filosofinių gamtosaugos teorijų raida čia pristatoma ne per kanoninius filosofijos istorijos autorius, ieškant jų teorijose bet kokių gyvosios gamtos objektų paminėjimo, bet per šią sritį labiausiai paveikusių, netipines filosofijos teorijas kūrusių filosofus. Netipines pirmiausia dėl to, kad jomis diskutuota labiau su gyvuojančiomis elgesio praktikomis nei su kitomis filosofinėmis sistemomis. Sužinome ne tik apie Jeaną Jacques'ą Rousseau, Arne'ą Naessą ir Felixą Guattari, bet ir apie Henry'į Davidą Thoreau, Johną Muirą, Ralphą Emersoną, Giffordą Pinchotą – jų idėjos analizuojamos, lyginamos, aptariama jų įtaka praktiniams politiniams sprendimams. Greta to, knygoje sužinome ir tarpukario Lietuvos nuostatas gamtosaugos atžvilgiu, pradedant nuo to, kiek gamtos filosofijos idėjos veikė tarpukario Lietuvos filosofus: Stasį Šalkauskį, Vosylių Sezemaną, Vydūną, Izidorių Tamošaitį, Praną Kuraitį, taip pat ir pokariu emigracijoje kūrusį Vincą Vyčią. Paraleliai, vėlgi pastebimos ir vieno pirmųjų profesionalių gamtosaugininkų Tado Ivanausko ikikarinio laikotarpio idėjos.

Pereidamas prie antrosios, įdomiausios ir kartu šurpiausios, knygos dalies autorius neaplenkia ir minėtų tarpukario filosofų likimų – tremčių, mirčių, emigracijos. Taip iškart akivaizdžiai skaitytojams parodomas ne sklandus, savaiminis perėjimas prie tos gamtosaugos sampratos, kuri skelbta ir praktikuota sovietmečiu (ypač pirmaisiais sovietų okupacijos dešimtmečiais Lietuvoje ir mažiausiai dešimtmetį iki tol sovietinėje Rusijoje), o prievarta pasiektas mokslo perlaužimas: mokslo idėjų pokytis buvo anaipatol ne naujų atradimų nulemta transformacija. Ši antros dalies pradžioje išvardyta tragiškų likimų virtinė gana aiškiai atskleidžia būdą, kuriuo koncepcinis pokytis (knygoje aiškiai pasirodantis kaip skirtumas tarp pirmos ir antros jos dalies) buvo pasiektas.

Struktūros prasme antroje dalyje laikomasi to paties principo – nuo pirmųjų sovietinių gamtosaugos teoretikų (labiau vadintinų ideologais), per jų sekėjus galiausiai einama link įgyvendinimo praktikų, kurios ypač sukrečiančios. Ši knygos dalis, spėčiau, yra ir knygos rašymo motyvas, ir jos pagrindinė vertė skaitytojui: joje autorius, pristatęs Europos ir Amerikos žemynuose daugmaž panašią gamtosauginės minties raidą, detalčiai parodo jos sovietinį-utopinį nuokrypį, tačiau čia nesusistoja. Gana svarbus laikotarpis, kai didelėmis pastangomis mėginama išsivaduoti iš šio nuokrypio. Nestebina tai, kad gamtos ir elgesio su gamta sampratos ankstyvojoje sovietijoje buvo grįstos tomis pačiomis filosofinėmis teorijomis ir sąvokomis, kaip ir socialiniai bei politiniai įsivaizdavimai. Stebina, kaip primityviai jos buvo pritaikytos, kaip tiesmukai gamta buvo paversta darbo žmonių priešu, įveikos objektu. Antros dalies pradžioje cituojamas Maksimas Gorkis išdidžiai taria, kad

„[I]šskyrus gyvybę, <...> gamta mums nieko nedavė, <...> viską, kuo dabar maitinamės, radome, atėmėme ir pasigaminome patys savo proto galia, be gamtos pagalbos“ (Davidavičius 2025: 74). Kitas iš didžiųjų ideologų, Levas Trockis, žada, kad „[Ž]mogus pertvarkys kalnus ir upes ir, bendrai paėmus, rimtai ir ne kartą ištaisys gamtą. Galiausiai perstatys žemę – jei ne pagal savo paveikslą, tai pagal savo skonį“ (Davidavičius 2025: 86). Davidavičius analizuoja ne tik šiuos skambius emocingus šūkius, bet ir jų kilmę iš Karlo Marxo idėjų. Minties apie gamtos įveiką ir pavergimą pagrindas yra darbas – darbas šioje mąstysenoje tampa panacėja, gelbėjanti nuo bet kokios nelaimės ar grėsmės.

Marksistinė-sovietinė darbo samprata tampa gamtos teorinio bei praktinio niekinimo paskata ir pagrindu: „Turint omenyje darbo sąryšį su verte ir tuo pat metu darbo santykį su gamta laikant antagonistiniu, natūrali, t. y. neapdirbta (darbo stokojanti), gamta tampa vertybės priešprieša“ (Davidavičius 2025: 76). Visa tai, kas pasiekama ne darbu, nėra vertinga. Gamta, kuri yra stokojanti iš principo, netobula, turi būti kompensuojama žmogaus darbu (Davidavičius 2025: 80). Darbas pašalina ir žmogaus kūno trūkumus (Davidavičius 2025: 82), paslepia menkavertį gamtinį natūralumą ir garantuoja progresą. Į šias šiandien absurdiškomis atrodančias nuostatas visgi reikėtų rimtai įsiklausyti ir dabar, nes jose lengvai atpažinsime daugybę šiandieninių praktikų: vis dar beprasmiškai tobulinamos gyvūnų – ypač naminių dekoratyvinių – veislės, stumdomos upių vagos, reguliuojama laukinių žvėrių populiacija ir t. t. Taigi šis sovietinis šūkis pasirodo kaip iki šios dienos normalių modernaus žmogaus veiklos nuostatų radikalus variantas, kurį ankstyvojo sovietmečiu bandyta įgyvendinti praktiškai. Marksistinių idėjų praktinio įgyvendinimo absurdas ypač atsiskleidžia skyriuje apie Trofimo Lysenko karjerą, kelią link didžiulės galios, kurią jam užtikrino jo skelbtų idėjų menka mokslinė vertė – tiek menka, kad jos buvo suprantamos ir įdomios aukščiausio lygio ideologų protams. Šiuose poskyriuose gerai atsiveria sovietinio pseudomokslinio melo mastas ir, žinoma, jo milžiniška griaunamoji galia.

Visas šis teorinis ir praktinis gamtos dėsnių ignoravimas buvo būdingas ne tik ankstyvojo sovietmečio teoretikams (gamtos užkariavimo ideologams), bet ir praktikams (pokyčių įgyvendinimo inžinieriams ir planuotojams). Skaitant apie šias inovacijas netrunki suprasti, kad visgi tų pačių (ypač stambiausių ir atkakliausių) gamtos įveikos procesų išvirkščioji, socialinė, pusė yra aprašyta ir ne viename istoriniame veikale, skirtame didžiosioms komunizmo statyboms. Galiausiai, taip pat šių grandiozinių idėjų įgyvendinimo praktikas gausiai („iš vidaus“) aprašinėjo savo skaudžiuose ir ilgą laiką slėptuose prisiminimuose pavergtų imperijos tautų (taip pat ir lietuvių) kaliniai bei tremtiniai, tie, kuriems pavyko išgyventi ir kurių rankomis šie toli nuo realybės esantys projektai buvo įkūnijami.

Davidavičiaus knyga unikali tuo, kad čia matyti tos pačios į praktiką diegtos ideologijos žala ne žmonių gyvenimams, bet gamtinei aplinkai. Per Davidavičiaus pateikiamus pavyzdžius suvokiame, kad gamtinė aplinka, gamtovaizdis, rūšių įvairovė, ekosistemos – visa tai ne mažiau kentėjo nuo „darbo žmogaus“ rankos, o tiksliau, nuo nesuskaičiuojamų priverstinį darbą dirbančių vergų rankų. Šis ankstyvojo sovietmečio ideologijai būdingas darbo kaip kilnaus ir teisingo gyvenimo išaukštinimas, žinoma, buvo popierinis. Realiai šis „darbas“ atrodė, pavyzdžiui, taip:

Pirmieji Intos gyventojai ir anglies kasėjai, kaip ir Vorkutoje, buvo kaliniai. Čia jie buvo atvaryti pėsčiomis per pelkes ir kemsynus, ant savo pečių vilkdami viską, ko reikėjo lagerio ir šachtų statybai. Pirmųjų kalinių naujoje vietoje laukė ypač sunkios sąlygos. <...> Apie nežmoniškomis sąlygomis pražudytus Intos ir Vorkutos etapus pirmaisiais metais sklinda šiurpios legendos (Racėnas 1995: 73).

Tokių didžiulių, absurdiškų, galiausiai, nenaudingų ir niekaip nepasiteisinusių gamtos panaudojimo, jos sutvarkymo ir perkeitimo projektų Anne Applebaum, pateikdama Gulago istoriją, vardija ir aprašo ne vieną (Applebaum 2009: 82–111). Ideologai šį negyvenamų plotų įsavinimo darbą suvokė, žinoma, ne kaip savą darbą, o kaip abstrakčią sąvoką. Realybėje ji virto vergų darbu. Marxo idėjos apie gamtos ir darbo santykį virto tikrų tikriausios XX amžiuje klestėjusios vergovės pagrindimu. Davidavičiaus knygoje šis socialinis aspektas yra paminimas (Davidavičius 2025: 102–103), bet neplėtojamas. Tačiau čia matome, kiek ir kaip pasaulio perkeitimo iniciatyvos žalojo ir niokojo gamtovaizdžius ir ekosistemas.

Vienas iš keisčiausių, tiesmukumu ir biologiniu ciniškumu pritrenkiančių „naujo pasaulio kūrimo“ pavyzdžių – 1962–1963 metais Lietuvoje įvykdytas ežero „perkrovimas“: absoliučiai visos ežero faunos išnuodijimas ir naujų, „vertingų“, tai yra skanesnių, žuvų įveisimas. Tai skaityti vėlgi šiurpu dar ir dėl to, kad tai asocijuojasi su miestų bei ištisų regionų „perkrovimu“ pokariu – panašiai kaip tas ežeras buvo „perkrauti“ Vilnius, Vroclavas, Gdanskas, Klaipėdos kraštas ir daug kitų mažiau žinomų miestų bei vietovių. Sovietų ideologai išdidžiai sprendavo, kas kur turi gyventi, kas ką turi dirbti, kas kaip turi atrodyti, kas kur turi augti, tarpti, kas privalo klestėti, o kas skursti ir nykti. Visa tai priklausė nuo vertės, kurią jie priskirdavo vienai ar kitai gyvybės rūšiai, vienam ar kitam landšaftui, vienai ar kitai geografiniai vietai: žmonių vertės, žuvų vertės, gyvūnų vertės, gamtos reiškinių vertės – visos jos sovietiniam gamtos ideologui, be abejo, buvo antropocentrinės.

Visi knygoje pateikiami svarstymai ne tik rodo stalinistinės ir kiek vėlesnės gamtos politikos agresyvumą ir ideologijos absurdiškumą (ką skaitytojai puikiai žino ir taip), bet pirmiausia atskleidžia grubų ir efektyvų mokslo ideologizavimo mechanizmą. Susidorojimas su mokslininkais biologais, oponavusiais lisenkizmo ideologijai, Lietuvoje – skaitant apie kurį ypač liūdni ir tragiški atvejai atrodo tie,

kurie atskleidžia prievartinį požiūrį į gamtą pasikeitimą, net apsvertimą to paties mokslininko darbuose. Prievarta pakeistos rimtų mokslininkų pažiūros, nemokša ideologas, patarinėjantis mokslo taikymo klausimais visai milžiniškai sovietų imperijai – visa tai yra universalios priemonės, kuriomis diktatūros galia auginama tose srityse, kurios normalioje demokratinėje sistemoje turėtų būti maksimaliai savarankiškos ir minimaliai politizuotos – moksle, kultūros tyrimuose, mene. Akivaizdu, kad laisvo žodžio (taip pat ir mokslinio) užgniaužimas nėra pavienių veiksmų (diktatūros taikomų individui) suma, tai yra sisteminis veikimas, sukuriant visur įsiskverbiančią minties ir jos raiškos kontrolę. Vėlgi, ypač liūdnei tą parodo jėga į „tiesos kelią“ atverstų pavienių mokslininkų istorijos, fragmentiškai nužymėtos Davidavičiaus knygoje. Kiek vėlesnis, leistinas požiūris pasikeitimas, kai plinta Vladimiro Vernadskio idėjos, pristatomas kaip vykęs atsargiai, pamažu iki galo taip ir nepasmerkiant absurdiškų pirmųjų okupacijos dešimtmečių pseudomokslinių projektų. Galiausiai šioje monografijoje nemažai ir vertai dėmesio sulaukia vėlyvajame sovietmetyje kūręs lietuvių gamtos ir gamtosaugos filosofas Česlovas Kalenda, tapęs rimtu ir patikimu tiltu tarp sovietinės gamtosaugos ir ekosofijos idėjų.

Apibendrinama norėčiau pabrėžti pagrindinius monografijos privalumus: tai pirmoji monografija, kurioje ne tik pergalvojama, bet ir įkontekstinama lietuviška gamtosauginė ir ekosofinė mintis. Be to, monografija lygiai apima ir filosofiją, ir politinę teoriją (tiek, kiek ji siejasi su gamtosauga), ir praktiką – šių idėjų įgyvendinimo galimybes ir klystkelius arba tiesiog elgesio su gamta praktikas. Vis dėlto, skaitant knygą aiškiai matyti, į kurį klausimą autorius visų pirma mėgina atsakyti. Tai klausimas apie santykį tarp žmogaus galios (augančios per technologinę pažangą) ir jo teisės. Tai klausimas, kuris svarbus lig šiol, o gal ypač mūsų dienomis.

Baigdamas vėlgi noriu pacituoti Anne Applebaum, kuri „Gulago istorijos“ pabaigoje pateikia štai tokį teiginį:

Ši knyga ne ,tam, kad tai nepasikartotų‘, kaip dažnai mėgstama sakyti. Ši knyga parašyta todėl, kad tai neabejotinai pasikartos. Totalitarinė filosofija iš esmės traukė ir tebetraukia daugelį milijonų žmonių (Applebaum 2009: 556).

Panašiai siūlau skaityti ir aptartąją Manto Antano Davidavičiaus knygą – ne kaip pasibaigusio ir bemaž pamiršto istorinio laikmečio mąstysenos rekonstrukciją, bet kaip dažno šiandieninio mąstymo, steigiančio dar dažnesnes įprastas praktikas, dekonstrukciją, atliktą iškeliant jo ištakas ir jo radikalius variantus. Gamtinė aplinka nekalba, nesmerkia, ji baudžia kitaip, per ilgalaikes pasekmes. Įsigilinimas į sovietų okupacijos radikalizuotas teorines elgesio su aplinka prielaidas, anuometinių praktinių sprendimų peržvelgimas padės atpažinti tas pačias nuostatas, vertybes ir įpročius dalyje šiandienos aplinkosauginės politikos formuluočių ir veiksmų.

## LITERATŪRA

Applebaum, Anne. *Gulago istorija*. Vert. Rasa Drazdauskienė. Vilnius: Baltos lankos, 2009.

Davidavičius, Mantas Antanas. *Gamtos išradėjai: Lietuvos ekosistemos transformacijos XX amžiuje*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2025.

Racėnas, Rimvydas. *Komijų žemėje*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1995.